

ORLOVSZKY GÉZA

„Mert Isten rendelte itt végső órámat”

A Zrínyiász új kiadása elé

„Írtam, az mint tudtam, noha némely helyen jobban is tudtam volna, ha több munkámat nem szántam volna vesztegetni.” Ezekkel az önérzetes szavakkal bocsátja olvasói elé a szerző a XVII. század, de talán az egész magyar régiség legnagyobb jelentőségű epikus alkotását. A művészi tökéletességre való törekvés elhárítása ugyan irodalmi toposz, ebben az esetben azonban komolyan kell vennünk ezt a kijelentést, ugyanis Zrínyi Miklós, az eposz szerzője a korszak közéletének egyik főszereplője, a mű megjelenésekor horvátországi bán, pályafutása csúcán Európaszerte ismert és ünnevelt politikus, hadvezér. „Az én professióm avagy mesterségem nem az Poesis – írja ugyanott –, hanem nagyobb s jobb országunk szolgálatjára annál: azkit írtam, mulatságért írtam, semmi jutalmot nem várok érte. Őnekik más gondjok nem volt, nekem ez legutolsó volt.”

A világirodalomban talán páratlan jelenség, hogy egy történelmi jelentőségű személyiségről saját dédunokája írjon hősköteményt. Különösen úgy, hogy az eposzt szerző költő maga is kiemelkedő történelmi karakter, akit művének hőisével a közös hivatás, a közös politikai elkötelezettség is összekapcsol. „Képzeljük el – írja Szerb Antal –, hogy az Iliászt Achilles írja meg, vagy az Aeneist a gyermek Ascanius, akit kézenfogva vezet ki atyja az égő Trójából – vagy hogy Nagy Sándor maga megénekli az indiai hadmenetét.”

A család

A család az ősi horvát arisztokrata Šubić nemzetség leszármazottja. A XIV. század közepétől a Nagy Lajos királytól kapott Zrin váráról kezdték magukat horvátul Zrinskinék, magyarul Zrininek nevezni. A hosszú í betűs Zrínyi alak csak a XIX. századtól gyökeresedett meg a költői művek első modern kiadója, Kazinczy Ferenc nyomán. A család a XVI. század közepén a tenger melléki és szlavóniai területei mellé jelentős magyarországi birtokot szerzett. A Zrínyiek ettől kezdve egyre szorosabban betagozódtak a ma-

gyar rendi társadalomba, és kultúrájukban, szokásaikban, nyelvhasználatukban is a dunántúli magyar főnemesi családokhoz hasonlítottak, és ebben a minőségükben egyben igyekeztek megtalálni a helyüket a Habsburgok közép-európai birodalmának nemzetek feletti politikai elitjében is.

A Zrínyiek történelmi tapasztalata, hogy folyamatos fegyveres készenlétben kell megvédeniük birtokaikat az oszmán-török támadások elől. Zrin várát már 1475-ben török csapatok ostromolják, és innentől kezdve a család férfitagjainak mindenkor kényszerű kötelezettsége a terület fegyveres védelmének szervezése és irányítása.

Sziget Hectora

A család legjelentősebb birtokszerzője, befolyásának legsikeresebb növelője Zrínyi (IV.) Miklós (1508–1566) volt. Részt vett Bécs 1529-es védelmében, majd a korszak szinte minden jelentősebb törökellenes hadjáratában. Következetes udvarhűsége, katonai sikerei jutalmául I. Ferdinándtól adományul kapta Csáktornya várát és vele a Muraköz jelentős részét. Birtokait szerencsés házassága révén továbbgyarapította. Hamarosan az ország legmagasabb rendi méltóságai közé emelkedik: zalai főispán, tárnokmester, horvátországi bán. 1542-től gyakorlatilag ő irányította a délvidék katonai védelmét. Fényes babócsai győzelmével jelentősen hozzájárult a vár felmentéséhez Szigetvár első, 1556-os ostroma alkalmával. 1561-ben saját kérésére nevezték ki Szigetvár kapitányává. 1566-ban augusztus 6-tól kezdve 34 napon keresztül védelmezte az erösséget a személyesen I. Szulejmán szultán által vezetett százezres török ostromló sereg ellen.

A várostromot már a kortársak is kiemelkedő jelentőségűnek érezték. Kiemelkedővé tette a felvonuló sereg nagysága és a szultán jelenléte. Szulejmán 1543 óta nem vezetett személyesen európai hadjáratot. A végcél ezúttal is Bécs volt. A felvonulási útvonal eredetileg Eger felé irányult volna, de a tervet megváltoztatva végül Szigetvár elfoglalását határozta el a török hadvezetés. Bár a várát nagy nehézség árán sikerült elfoglalni, a hadjárat nem érte el a célját, hiszen az őszi időjárás miatt az előrenyomulást nem lehetett folytatni. Az ostrom igazán drámai fordulatát azonban a 72 esztendő szultán halála jelentette. Személyében az oszmánok legjelentősebb uralkodójukat veszítették el; a szigetvári ostrom kimenetele a török világhatalom hódító erejének kimerülését jelezte a kortárs európai politika számára is.

Ez a tanulmány a *Szigeti veszedelem* új, 2016 szeptemberében megjelenő, Somogyi Győző által illusztrált kiadásának előszava.

Az Adriai tengernek Sirenaia, Groff Zrini Miklós című kötet horvát fordításának (Zrínyi Péter, 1660) címlapja (Országos Széchényi Könyvtár)

Az Adriai tengernek Sirenaia, Groff Zrini Miklós című kötet horvát fordításának (Zrínyi Péter, 1660) címlapmetszete (Országos Széchényi Könyvtár)

A várostromra figyelő hazai és szélesebb közvélemény figyelmét különösen megragadta a várvédők elszánt kitartása és a védhetetlenné váló erődítményből való önfeláldozó kitörés. A korabeli várostromok ugyanis többnyire tárgyalással, feladással végződtek. A szigeti ostrom és a várkapitány Zrínyi alakja körül szinte azonnal megindult a kultuszképződés folyamata. Ennek legfontosabb dokumentumai a Forgách Imre által szerkesztett, 1587-ben Wittembergben kiadott latin nyelvű, illusztrált emlékkötet (*De Sigetho Hungariae propugnaculo*), az erdélyi szász Christianus Schaeseus latin kiséposza (*De capto Sigetho historia*, 1571) és Brne Karnarutić horvát nyelvű hőskölteménye (*Vazetje Sigeta grada*, 1584). A várvédők emlékezetét a humanista értelmiségi és politikai eliten túl a népi emlékezet is őrizte; még az ostrom évében készült „Szigetvár veszéséről” magyar históriás ének. A délszláv népi énekmondók körében még a XX. század elején is elevenen élt Zrinski bán alakja.

A szerző

A költő Zrínyi Miklós (1620–1664) a szigetvári hősdédunokája. Péter öccsével korán árvaságra jutottak,

neveltetésükről Pázmány Péter védnökségével gyám-tanács gondoskodott. A fiúk a színvonalas grazi jezsuita kollégiumban, a birodalmi arisztokrácia kedvelt iskolájában szereztek meg műveltségük alapjait. Az eredendően többkultúrájú Zrínyi fiúk az otthonról hozott horvát, magyar és olasz nyelv mellé biztos latintudást szereztek. Tanulmányaikat még a nagykorúságuk előtt befejezve 1637-ben hosszú, több mint fél éves itáliai tanulmányutat tettek. Érdekes jelenség, hogy míg a muraközi magyar területen, Csáktornyan berendezkedő Miklós az önkifejezés nyelvül a magyart választotta, addig a déli birtokokon gazdálkodó Péterben az idő múlásával egyre erősödött a horvát identitástudat. Jellemző módon, amikor bátyja verseskötetét 1660-ban horvát nyelvre fordította, az eposz szigeti védőit hangsúlyosan horvát hősként ábrázolta.

A csáktornyai könyvtár katalógusa és a könyvtár ma Zágrábban őrzött köteteiben található bejegyzések arról árulkodnak, hogy a költő Zrínyi Miklós szenvedélyesen érdeklődött a török háborúk történelme és különösen dédapja alakja iránt. Könyvtárában közel száz olyan kötetet találhatunk, amely a megelő-

zó évszázad történetével és különösen a magyarországi török hódítással, illetve a török szokásokkal és kultúrával foglalkozik. Mindebből látható, hogy tudományos alapossggal készül fel, gyűjtött anyagot eposza megírásához.

A Sirena-kötet

Az eposz részét képezi egy különböző műfajú verses szövegekből összeállított kötetnek, amelyet 1651-ben Bécsben nyomtattak ki Matthäus Cosmerovius udvari könyvnyomtató műhelyében. A könyv címlapján ez az enigmatikus cím olvasható: *Adriai tengernek Sirenaia, Groff Zrini Miklós*. A cím értelmezésére és a kötetkompozíció jelentésének megfejtésére a mai napig számos tudományos hipotézis született. Valószínűnek tűnik, hogy a bukolikus versek és az eposz egymás mellé helyezéséhez a Vergilius-kiadások hagyománya adhatott mintát. A szövegek egymás után rendezése egyfajta fiktív önéletrajzi történetet vázol fel, amelynek középpontjában a Viola néven nevezett hölgy alakja áll. Hasonló költői koncepcióval találkozhatott Zrínyi Balassi Bálint megkomponált verseskönyvében is. Szörényi László elképzelése szerint a kötetet alkotó versek sorrendje Petrarca *I Trionfi*-jának logikáját követi; az egymást váltó szövegek a Szerelem, a Tisztaság, a Halál, a Hírnév, az Idő és az Örökkévalóság princípiumának diadalát reprezentálják.

Nem tudni, hogy Zrínyi eredetileg önállóan szeretne volna-e publikálni eposzát, vagy eleve a rövidebb lírai versek közegébe helyezve képzelte el annak hatásmechanizmusát. Mindenesetre az eposzt motívumok és szövegközi utalások bonyolult rendszere köti össze a *Sirena*-kötet többi darabjával.

Az eposz

Minden bizonnyal hitelesnek kell elfogadnunk Zrínyi állítását arról, hogy viszonylag rövid idő alatt, „egy téiben” készült el az eposz szövegének kidolgozásával. A megírás tele az 1645–46-os év fordulója lehetett. Erre az időszakra esik jegyessége, majd házasságkötése (1646. február 12-én) Draskovich Gáspár királyi kamarás Mária Euzébia nevű lányával, a *Sirena*-kötet lírai verseinek Violájával. A mű eredeti, latin címe *Obsidio Szigetiana*, ami szó szerint „szigeti ostromot” jelent. Kazinczy és Arany még inkább *Zrínyiász* néven emlegette; a mára meggyökeresedett, kissé talán félrevezető címet Toldy Ferenc adta a műnek. A *Szigeti veszedelem* alak is Zrínyihez

köthető, az *Olvasonak* szóló előszóban hivatkozik így eposzára: „Homerus 100 esztendővel az trójai veszedelem után írta históriáját; énnékem is 100 esztendővel az után történt írnom *szigeti veszedelmet*.” A veszedelem jelentése tehát ’elveszés’, ’vár elesése’.

A *Zrínyiász* az európai eposz Homérosztól kiinduló kétezer éves hagyományrendszerébe illeszkedik. Közvetlen példaképe az olasz Torquato Tasso száz évvel korábbi keresztény hőseposza, a *Gerusalemme liberata* (*Megszabadított Jeruzsálem*) volt. Tasso a műfaj elméleti és gyakorlati megújítója, az antik mintát a keresztény eszme kifejeződésének szolgálatába állította. A barokk irodalomelméleti felfogás szerint az eposz a legmagasztosabb, legünnepélyesebb, legnemesebb irodalmi műfaj. Egy keresztény eposz középpontjában kiemelkedő tulajdonságokkal rendelkező hősnek kell állnia, aki tehetségéhez mérten nagyszabású tetteket hajt végre. Cselekménye olyan jelentős esemény legyen, amely egy nemzet vagy akár az egész keresztény világ sorsára hat. Az előadás tartalmazhat csodás elemeket, de egészében a hihetőség és a valóság határain belül kell maradnia.

Zrínyi eposza mindezen feltételeknek megfelel. Megtaláljuk benne a hősi epika kötelező kellékeit. Az élen témamegjelölés és segítségkérés áll. Az antik múzsák helyett a fohászkodás Szűz Máriához szól. Megtaláljuk a keresztény és a pogány vitézek sereg-szemléjét, kialakul a két tábor hőseinek párhuzamos hierarchiája. A hősök jellemzésére hatalmas barokk hasonlatokat használ: „Mint az mérgös sárkány, közel látván prédát, / Készíti mérgös körmét s vérszopó torkát, / Döhösséggel élesíti horgas fogát, / Méregben úsz, méreggel felfújja magát: // Úgy Demirhám ballag s kegyetlenül hallgat.” Működteti a csodás gépezetet is, de csak néhány, a cselekményvezetés szempontjából kulcsfontosságú ponton (Alektó fúria megszállja Szulimán szívét; Zrínyi imájára a feszület háromszor meghajlik; a pokolból megidézett pogány kísérteteket angyali légió űzi el).

Zrínyi verselésével, a *Zrínyiász* költői megformálásával szemben a XIX. századi elemzők sokszor nagyon kritikus véleményt hangoztattak. Valóban, Zrínyi prozódíája a megszokottnál sokkal archaikusabb modellhez igazodik. A tizenkét szótagos sorokat a mondat értelme tagolja; szünetet értelem szerint kell tartani, nem szavalható úgy, mint Arany vagy Petőfi felező tizenkettesei. A szótagszám egyébként is ingadozik, a sorok jelentős százaléka szabálytalan. Szörényi László ezt a változó szótagszámú

latin hexameter hatásának gondolja. A rímelés sem látványos, gyakran csak morfémarím, de sok csikorgó vagy nem rímelő sorvéggel is találkozhatunk. Valójában a disszonáns, helyenként egyenesen kakofón akusztikájú verselés nagyon is jól illik a kegyetlen realizmussal ábrázolt csatajelenetek érzéletes bemutatásához. Ahol a tartalom azt kívánja – például a török ifjú sokaktól megcsodált betétdalában –, Zrínyi képes lágy, szinte orientálistan feldíszített hangon is megszólalni.

Az eposz tizenöt énekből áll, versszakainak száma 1566, amely egyben a szigeti várostrom évszáma is. (A 14. és a 15. rész végén lévő számozatlan, kurzív szedéssel kiemelt strófa, amelyet a szerző valószínűleg a szedés munkálatai során toldott be, nem számít bele a számozásba!) A mű szerkezete a fokozás elvére épül: az egyes énekek során a várvédők erkölcsileg egyre inkább a nyomasztó túlerőben lévő ellenség fölébe emelkednek. A török táborban szét-húzás lesz úrrá, egyre jobban rettegnek Zrínyitől és vitézeitől. A fő cselekményt epizódok

színesítik, amelyekben teret kap a szerelmi téma is (Delimán és Cumilla, Deli Vid és Borbála). A kalandos betéttörténetekben Zrínyi sokat merített világirodalmi példaképeitől. Az epizódok jelentős részét Vergilius, Tasso és mások eposzaiból ültette át. A barokk irodalomelmélet az ilyen átvételeket egyáltalán nem tiltotta, sőt, a klasszikus szerzők imitálását, vagyis utánzását szinte kötelező érvénnyel írta elő.

Az eposzi hagyomány lényegéhez tartozik a szövegalkotás terén az *imitatio* és *aemulatio* technikájának alkalmazása. Vagyis az új eposz az elődeihez való intertextuális viszonyában határozza meg önmagát. Arany János nagy akadémiai székfoglalója

Az Adriai tengernek Sirenaia, Groff Zrini Miklós című kötet címlapmetszete, Bécs, 1651
(Országos Széchényi Könyvtár)

óta az irodalomtörténet-írás versszakról versszakra gyűjtötte össze, halmozta fel Zrínyi költői mintáit és átvételeit elődeitől. A két fő modell Vergilius és Tasso, kisebb mértékben Ariosto és Marino. Ezen túl azonban számos antik – például Ovidius, Lucanus – és kortárs itáliai, horvát és magyar költő – például Scipione Errico, Ivan Gundulić, Brne Karnarutić, Balassi Bálint, Rimay János – rejtettebb vagy direkt hatását regisztrálhatjuk a Zrínyiász narratív szerkezetében és a költői képek használatában.

Kiss Farkas Gábor szellemes megállapítása szerint Zrínyi eposzának dinamikája Tasso *Megszabadított Jeruzsálemének* megfordítása, inverze. Míg ott a vár elfoglalása a belső meghasonlottságán felülkerekede-

dő keresztény tábor diadala a pogányok felett, itt Szigetvár elesése a védők erkölcsi diadalát jelenti a káoszba süllyedő, belső ellentétéktől szabdalt török tábor felett.

Az eposz alapeszméjét Toldy Ferenc tömören így foglalta össze: „az eposz vallásos eszméje nem egyéb, mint sülyedt erkölcsű nemzet lelki váltsága, melyért egy csoport hazahű és istenes vitéz áldozza fel életét.” Kicsit részletesebben kifejtve: Isten a magyarokra bűneik miatti büntetésül küldi a törököt. Egy maroknyi tiszta erkölcsiségű várvédő azonban élete feláldozásával megváltja a közösséget a további szenvedésektől. Zrínyi és a szigeti hősök kiömlő vére megtisztítja a bűnökbe merült nemzetet, és utat mutat a felemelkedésre.

A közösség bűnössége miatti kollektív bűnhődés az ószövetségi teológiában gyökerező gondolat, amelyet a reformáció és a humanista történetírás felelevenített és a saját korának problémáira aktualizált. Luther a török előretörésében az utolsó idők közeledtét jelző, a régi egyház bűnei miatt büntető isteni figyelmeztetést látott. A Wittembergből hazatérő prédikátorok ezt az elgondolást Magyarországon is ismertté tették. Farkas András históriás éneke a zsidó és a magyar történelem párhuzamba állításával figyelmeztetett arra, hogy a török Isten haragjának az eszköze; a büntetés elkerülésének az útja pedig a bűnök megvallása és a reformációhoz való megtérés: „Esmérhessük magunkat bűnösöknek lenni, / Kövessük az Istent, nekünk ő megbocsájtja, / És annak felette jó Magyarországot / Esmét feltámasztja, és esmét hatalmat ad.” Az „Isten ostora” koncepció és a morális megújulásról szóló viták a XVI. század második felétől erőteljesen jelen vannak a társadalmi nyilvánosság fórumain. Batizi Andrástól Károlyi Gáspárig számos vallásos ének, történeti munka és teológiai értekezés népszerűsítette ezt a történetfilozófiai látásmódot.

A törökkérdés a hitviták középpontjába került, amikor 1602-ben Pázmány Péter Magyar István sárvári prédikátornak írott *Feleletében* megfordította a reformátorok érvelését, és éppen a hitújításban és az azt követő vallási vitákban találta meg a bűnt, amely a nemzet romlásához vezetett. Zrínyi az ország romlásának okairól szóló vitát a katolikus teológia irányában gondolta tovább, de olyan módon, hogy a téma hitvitázó jellegét teljesen mellőzte. Felekezeti versengés helyett az általánosan vett kereszténység-

get állítja szembe a pogánysággal (az iszlámmal), és a magyarság bűnkatalógusának élére a belső egyenetlenséget, a széthúzást, a „visszavonást” helyezte. A szigeti várvédők kis közössége éppen ettől a bűntől mentes, és így, karizmatikus vezetőjét követve, a nemzet egésze helyett a mártíriumot magára vállalva, kiömlő vérével váltja meg azt a büntetéstől. A kollektív bűn és bűnhődés motívuma a nemzeti közgondolkodásban a Zrínyit jól ismerő Kölcsey Ferenc révén a XIX. században majd új értelmezési tartománnyal fog gazdagodni.

Az új kiadás szövegéről

Az *Adriai tengernek Sirenája* című kötet szövegéhez két elsőrendű forrással rendelkezünk. Az egyik a mű szerzői tisztázata, a zágrábi nemzeti könyvtárban őrzött *Sirena*-kódex, amely számos – Zrínyi kezétől származó – javítást tartalmaz. A másik természetesen a mű bécsi kiadása. A nyomtatott szöveget valószínűleg a *Sirena*-kódex alapján szedték, a szerző azonban a megjelenés előtt már sok helyen javította a szöveget. Mivel az eposz végső formáját a nyomtatott kiadás őrzi, ezért a modern kiadások ezt a szöveget követik. Sajnálatos módon azonban a két fő szövegforrás egyike sem tekinthető teljesen autentikusnak, hiszen mindkettőben található elírások, sajtóhibák, ráadásul sem a nyomtatvány, sem a kézirat nem követi hűségesen Zrínyi saját helyesírását. A szövegeken erős nyomot hagyott a másoló íródeák, illetve a bécsi szedőlegények saját nyelvjárása. Ennek tulajdoníthatók az eposz szövegében előforduló változatos szóalakok. A „keresztény” szó például előfordul még „körösztyén”, „körösztén” és „keresztyén” alakban is.

Négyesy László 1914-es kritikai igényű kiadása óta a *Szigeti veszedelem* népszerű kiadásai általában az abban található enyhén modernizált helyesírású átiratot veszik alapul. Sajnos a legtöbb ma közkézen forgó iskolai kiadás, és különösen az interneten fellelhető azonosíthatatlan eredetű szövegek félreértésektől és olvasati hibáktól hemzsegek.

Az új kiadás számára mi is az 1651-es bécsi kiadást vettük alapul. A nyomtatás hibás helyeit Négyesy javaslatait is figyelembe véve a *Sirena*-kódex alapján javítottuk. A szöveget a feltételezhető eredeti hangzást – tehát a régies és nyelvjárási alakokat – megőrizve modern helyesírásra írtuk át. Különösen a központozás és a nagybetű használata terén igyekeztünk az értelmet megvilágító modernizálásra.